

De Wooldermarken (II)

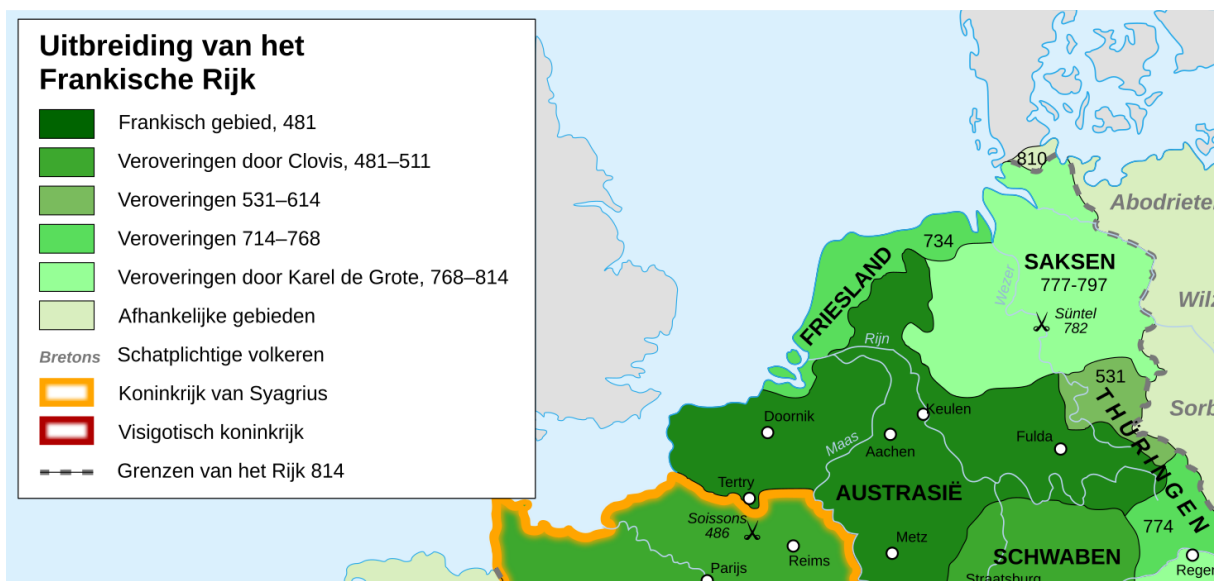
Over het ontstaan van marken

Chris van Leeuwen, Gerhard Post, Betsie Sassen, Ad Smits en Jan Kits

Tot 200 jaar geleden konden boerderijen niet bestaan zonder gebruik van grondstoffen van de omringende woeste gronden zoals de bossen, de hei en de venen. Vanaf 1400 is duidelijk waar het recht op dit gebruik lag, namelijk bij de markegenootschappen. Hoe was het in de jaren daarvoor? In de prehistorie zullen de erven vrij gebruik gemaakt hebben van de onbeheerde gebieden in de omgeving. Dit zal zo doorgegaan zijn zolang er zich geen centraal gezag deed gelden. Met de intrede van het Frankische Rijk veranderde er het één en ander. Zo werden in het Frankische Rijk beambten aangesteld om toe te zien op het beheer van de wildernis; de wildernis van de koning...

De rechten op de wildernis

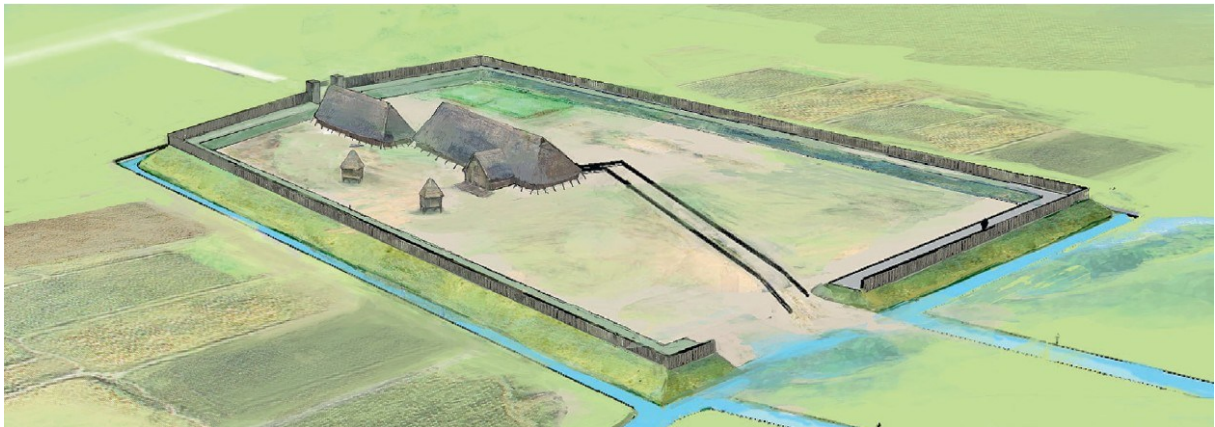
Vanaf het moment dat het Frankische Rijk zich uitstreckte tot Twente, was de koning de eigenaar van alle 'heerloze' onontgonnen gronden. Dit heet het *wildernisregaal*, in het Latijn *ius forestense*. De *wildernis*, of *woeste gronden*, omvatte alle onontgonnen gebieden. Volgens sommige bronnen¹ behoorde Twente vanaf het begin (het jaar 481 na Chr.) tot het Frankische Rijk, andere bronnen noemen de 8^e eeuw als begin.

Uitbreidingen aan de noordkant van het Frankische Rijk (bron Wikipedia)

Ergens in de 11^e eeuw werd de bisschop van Utrecht landsheer over Salland en Twente. Waarschijnlijk werden ook de rechten op de wildernis overgedragen, zoals dit in 944 gebeurde voor de wildernis in Noordwest Overijssel en Drenthe². De bisschop voerde een kolonisatiepolitiek, waarbij bisschoppelijke hoven werden gesticht met landerijen vlakbij en tientallen onderhorige hoeven in een groter domein eromheen. De bisschop als landsheer had te maken met andere grootgrondbezitters, die er al waren voordat de bisschop landsheer werd. Zo is de wildernis in deze tijd op te delen in domeinen van de koning, bisschop of adel en buurschappen (dorpen/gehuchten) die 'vrij' waren. In de domeinen zullen de erven belast zijn door hun eigenaar. Maar ook de laatste groep kon voor het

gebruik van de woeste gronden een belasting opgelegd krijgen. Zo moest in de oude Drentse dorpen de *schuldmudde* betaald worden, als direct gevolg van de *ius forestense* van de bisschop³.

De Hof te Kalteren bij Diever rond 1200 (reconstructietekening AC Groningen, Jouke Nijman)

Het woord *marke* is afgeleid van het Latijnse *marca*, wat oorspronkelijk merk, grensteken of grens betekende. De oudste vermeldingen in Nederland zijn uit het jaar 792/793 voor de woeste gronden om een buurschap (gehucht of dorp). Daarnaast zijn er een aantal documenten die wijzen op gemeenschappelijk bezit. Zo is er een oorkonde uit het jaar 801, waarin *“een hoeve en het twaalfde deel van het bos Braclog [in de omgeving van Apeldoorn], met de weiden en alle gebruiksrecht, dat volgens (volks)recht bij die hoeve behoort”* geschonken werd. Dit duidt al op gemeenschappelijk (bos)bezit, waarbij het eigendom door twaalf hoeven gedeeld werd. Een boerderij met gebruiksrechten op de woeste gronden wordt een *gewaard erf* genoemd. Hoe dit erf aan de rechten kwam is onduidelijk. P. Buis schrijft hierover⁴:

“Dit bezit behoorde niet tot de landsheerlijke domeinen, en was (derhalve) particulier. Maar er was meer aan de hand in een dergelijk geval. Een regeling als deze, waarbij ook alle (gebruiks)- rechten werden overgedragen, impliceert de aanwezigheid van één of andere vorm van rechtsordering. Het ontstaan hiervan is echter in het algemeen in nevelen gehuld.”

De markegenootschappen

Moderne onderzoekers^{4,5,6} zijn van mening dat de *markegenootschappen* vanaf 1250 ontstonden. Waarom ontstaan de markegenootschappen juist in deze tijd? De reden die diverse auteurs noemen, is de bevolkingsgroei. J.L. van Zanden⁶ zegt hierover

“De eerste marken werden tussen 1250 en 1350 opgericht in een periode van snelle bevolkingsgroei, toen de oorspronkelijke bossen door omvangrijke ontginningen dreigden te verdwijnen en gemene [gemeenschappelijke] weidegronden in toenemende mate schaars werden.”

Deze genootschappen moesten toezien op een gereguleerd gebruik van de woeste gronden door de markegenoten aan de ene kant en het weren van nieuwe gebruikers aan de andere kant. Beide aspecten zijn hoofdthema's in de 600 jaren die de meeste markegenootschappen bestonden.

Wij kunnen ons voorstellen dat als in een gebied ergens een markegenootschap opgericht werd, dit binnen enkele decennia leidde tot markegenootschappen 'overal'. Dat de adel en kerkelijke instellingen eigenaar waren van het merendeel van de gewaarde erven, zal dit proces vereenvoudigd hebben. Als eigenaren van gewaarde erven in aangrenzende marken hadden zij bij gebruiksconflicten belangen aan beide kanten van de grens. Dit zal een extra stimulans zijn geweest om de zaken netjes te regelen.

De marke had dus in ieder geval de gebruiksrechten op de woeste gronden, maar was de marke ook de eigenaar? In het Gooi waren een aantal marken, die in conflict waren met de graaf van Holland over de rechten die zij hadden, of meenden te hebben. De zaak escaleerde en belandde in 1474 bij het hoogste rechtscollege, de Grote Raad der Nederlanden in Mechelen (nu België). Hierbij werd de graaf wel aangewezen als de eigenaar van de gronden, maar het eeuwigdurende gebruiksrecht lag bij de marken, waarvan de rechthebbenden later *erfgooiers* genoemd werden⁷. Dit was niet de uitkomst waar de graaf op hoopte, want het leverde hem niets op.

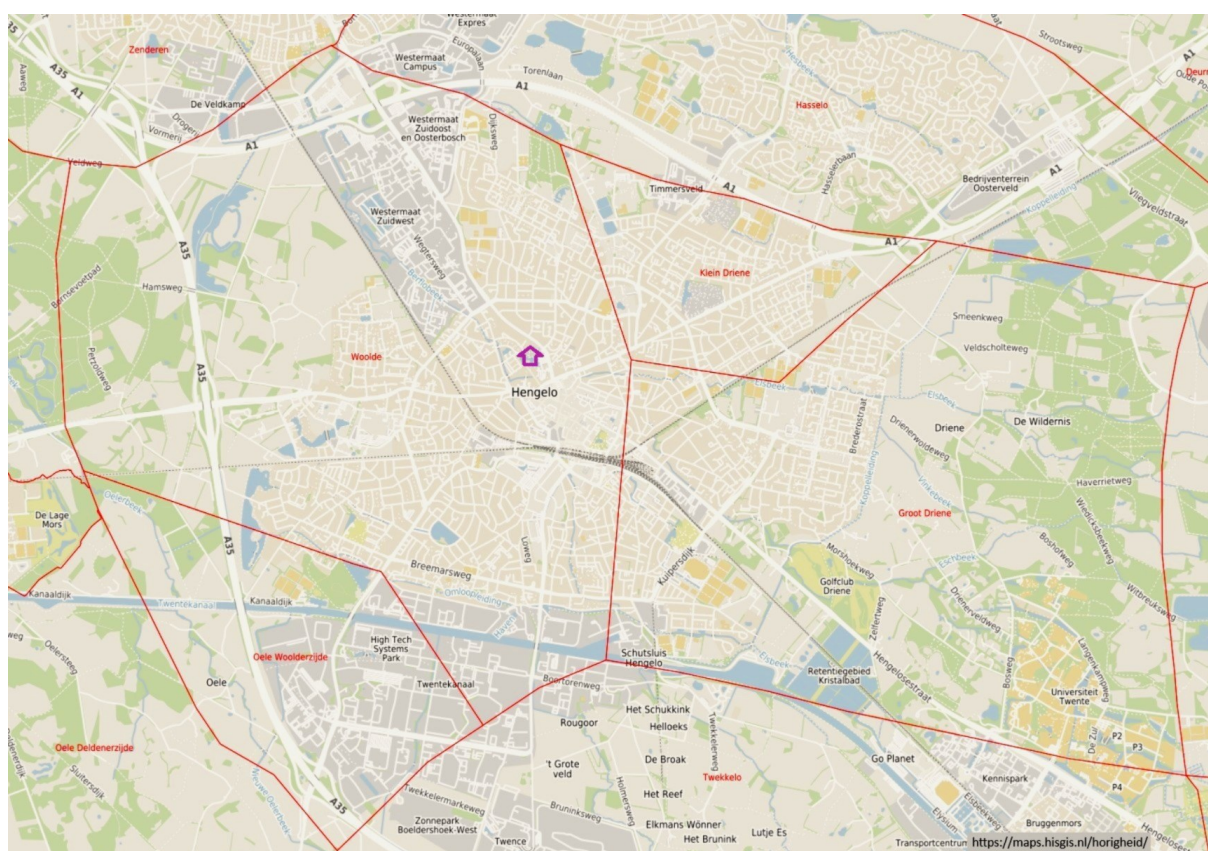
De Grote Raad der Nederlanden in Mechelen (15e eeuw), afbeelding beschikbaar op Wikipedia

Deze kwestie werd pas in 1912 volledig opgelost met de Erfgooierswet. Men erkende dat (nu ook) het eigendom berustte bij de erfgooiers...

De Wooldermarken

Voor oude verwijzingen naar de Wooldermarken komen we uit bij de Hof te Hengelo. Voor de duidelijkheid, de Hof te Hengelo lag bij wat nu het Bevrijderslaantje is. Er is in oude(re) bronnen ook sprake van de Hof te Woolde. Deze bestond al voor 1177 en is daarmee de oudste verwijzing naar de naam Woolde. De Hof te Woolde werd later Nijhof genoemd⁸.

De Hof te Hengelo bestond al in 1337, want in dat jaar was Willem de 'meier van Hengelo' aanwezig bij de overdracht van een huis. De (hof)meier was de bewoner en beheerder van de hof, in opdracht van de eigenaar. Wellicht zag de Hof te Hengelo er in 1337 uit als de Hof te Kalteren, die in 2005 archeologisch onderzocht werd². In 1337 was de Hengelose hof waarschijnlijk al in bezit van de Rutenbergs uit Dalfsen, omdat Egbert Hake van den Rutenberg rond 1400 verklaarde dat de familie de Hof te Hengelo met 'holtgericht' en 'kerckengift' al meerdere generaties in bezit had. Het 'in bezit hebben van het holtgericht' duidt op het holtrichterschap, wat gelijkgesteld kan worden met het markerichterschap later. De marke Woolde bestond in de eerste helft van 14^e eeuw kennelijk al. Dit zal net als in de 16^e eeuw het gebied zijn geweest van wat we nu vier marken noemen. Dit zijn de marke Woolde, het gebied Driene bestaande uit de marke Groot Driene en de marke Klein Driene en de marke Oele Woolderzijde. Oele Woolderzijde is zo ongeveer het deel van Oele dat ten oosten van de Oelerbeek ligt.

Het gebied van de Wooldermarken: de marken Woolde, Klein Driene, Groot Driene en Oele Woolderzijde

Hier zijn twee zaken opvallend te noemen. Ten eerste de samenstelling van het gebied van de marke, die niet gelinkt was aan één buurschap. Slichter van Bath⁵ heeft een inventarisatie gedaan van de marken in Overijssel waarbij het erfmarkerichterschap op een hof ligt. De overgrote meerderheid hiervan waren hoven met de bisschop als eigenaar of leenheer. Zo ook in Woolde. Dit lijkt erop te wijzen dat deze bisschoppelijke hoven een grote invloed hadden in het gebied van de marke.

Als tweede valt de kerckengift op. Er bestond in het eerste deel van de 14^e eeuw kennelijk al een kapel bij de hof. Het Stadboek van Delden bevestigt het bestaan van de 'capelle de Henghelo' in 1350. Ook dit wijst op het belang van de hof. De woningen bij de hof zullen

later uitgroeien tot een dorp met de naam Hengelo. Veel van deze woningen zijn tot in de 19^e eeuw pacht verschuldigd aan de eigenaar van de Hof, later het Huys, te Hengelo.

Bronnen en verwijzingen

¹ Zie bijvoorbeeld wikipedia, zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Frankische_Rijk. Maar volgens https://nl.wikipedia.org/wiki/Frankische_verovering_van_de_Nederlanden was Utrecht in de 7^e eeuw “het noordelijkste punt van het Frankische Rijk”.

² Theo Spek, *Domeinhoven en domeingoederen van de Bisschop van Utrecht en de Utrechtse kapittels in middeleeuws Drenthe*, in *Westerheem* nr. 3, p. 247 – 259, (2014). Beschikbaar op https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/35967317/Artikel_Theo_Spek_Hoven_in_Drenthe_Westerheem_2014.pdf.

³ D.P. Blok, *De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht*, in: *Ad Fontes* (1984). Zie ook <https://www.geheugenvandrenthe.nl/schultmolt>.

⁴ Jaap Buis, *Historia forestis: Nederlandse bosgeschiedenis*, deel 1 (1985). Zie vooral hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3. Online beschikbaar op <https://edepot.wur.nl/132846>.

⁵ B. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen: bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland*, (1977).

⁶ Jan Luiten van Zanden, *De paradox van markegenootschappen. De exploitatie van de gemene gronden in Oost-Nederland 1250 – 1850*, in: *Over de geschiedenis van het platteland van Overijssel 1500 – 1850*, (2001).

⁷ Zie bijvoorbeeld <https://historischekringlaren.nl/erfgooiers-en-hun-gemene-gronden-4/>.

⁸ Gerrit Welberg, *De hof van Woolde. Een schultenhof van het Mauritiusstift te Münster*, *Overijsselse Historische Bijdragen* 137e stuk, p. 27 – 47, (2022).